8 | Immanuel Kant

8.1. *Μια απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι ο Διαφωτισμός;* (1784)[1]

1. Ο Διαφωτισμός αποτελεί την έξοδο του ανθρώπου από την αυτοεπιβληθείσα ανωριμότητά του. Η ανωριμότητα συνίσταται στην αδυναμία του ανθρώπου να κατανοεί χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Αυτή η ανωριμότητα αυτοεπιβάλλεται, όταν η αιτία της δεν έγκειται στην ανεπάρκεια κατανόησης, αλλά στην έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους για να τη χρησιμοποιήσει χωρίς την καθοδήγηση κάποιου άλλου. *Sapere Aude*! «Έχε το θάρρος να χρησιμοποιείς τον δικό σου νου!» – αυτό είναι το σύνθημα του Διαφωτισμού.
2. Η οκνηρία και η δειλία είναι οι λόγοι για τους οποίους τόσοι πολλοί άνθρωποι, πολύ καιρό αφότου η φύση τους αποδέσμευσε από τη ξένη καθοδήγηση (*naturaliter maiorennes*), παραμένουν με χαρά σε παντοτινή ανωριμότητα, καθιστώντας έτσι ιδιαίτερα εύκολο άλλοι να καθιερωθούν ως κηδεμόνες τους. Είναι άλλωστε τόσο βολικό να είναι κάποιος ανώριμος. Αν έχω ένα βιβλίο για να το χρησιμοποιώ ως τη διάνοιά μου, έναν πάστορα για να λειτουργεί ως συνείδησή μου, έναν γιατρό για να καθορίζει τη διατροφή μου και ούτω καθεξής, δεν χρειάζεται να προσπαθήσω καθόλου εγώ προσωπικά. Δεν χρειάζεται να σκέφτομαι, αν το μόνο που χρειάζεται να κάνω είναι να πληρώσω: άλλοι θα αναλάβουν άμεσα το ανιαρό έργο στη θέση μου. Οι κηδεμόνες που ανέλαβαν τόσο εξυπηρετικά την επίβλεψη των ανθρώπων έχουν προσεκτικά δει ότι η μεγάλη πλειοψηφία τους (συμπεριλαμβανομένου ολόκληρου του αδύναμου φύλου) θεωρεί ότι το βήμα προς την ωριμότητα είναι πολύ επικίνδυνο – για να μην πούμε επίσης και πόσο δύσκολο. Έχοντας καταστήσει τα κατοικίδια ζώα τους ανόητα και έχοντας φροντίσει προσεκτικά ώστε τα υπάκουα αυτά πλάσματα να μην κάνουν ούτε βήμα έξω από την κούνια στην οποία τα έχουν κλείσει, οι συγκεκριμένοι κηδεμόνες τους επισημαίνουν κατόπιν τον κίνδυνο που τους απειλεί αν προσπαθήσουν να περπατήσουν μόνοι τους. Βέβαια, αυτός ο κίνδυνος δεν είναι πραγματικά τόσο μεγάλος, αφού μετά από μερικά πεσίματα θα μάθουν τελικά να περπατούν· αλλά ένα πέσιμο αυτού του είδους κάνει τα άτομα δειλά και συνήθως τα αποθαρρύνει από κάθε περαιτέρω προσπάθεια.
3. Όθεν, είναι δύσκολο το κάθε άτομο να προσπαθεί να βγει από την ανωριμότητα που έχει γίνει σχεδόν η φύση του. Μάλιστα, έχει συνηθίσει και του αρέσει αυτή η κατάσταση και για την ώρα είναι στην πραγματικότητα ανίκανο να χρησιμοποιήσει τον δικό του νου, γιατί κανείς δεν του επέτρεψε ποτέ να το επιχειρήσει. Οι κανόνες και οι τύποι, τα μηχανικά αυτά βοηθήματα της ορθολογικής χρήσης ή μάλλον της κατάχρησης των φυσικών του χαρισμάτων συνιστούν τα δεσμά μιας μόνιμης ανωριμότητας. Ακόμα και αν κάποιος τα αποτίναζε από πάνω του, θα πραγματοποιούσε μόνο ένα αβέβαιο άλμα πάνω από ένα μικρότερο χαντάκι, αφού δεν είναι εξοικειωμένος με αυτό το είδος ελεύθερης κίνησης. Κατά συνέπεια, μόνο μερικοί έχουν καταφέρει, καλλιεργώντας τον νου τους, να απελευθερωθούν από την ανωριμότητα και να ακολουθήσουν μια ασφαλή πορεία.
4. Όμως το κοινό έχει τη δυνατότητα να διαφωτιστεί από μόνο του· πράγματι, αν επιτρεπόταν η ελευθερία, ο διαφωτισμός θα ήταν σχεδόν αναπόφευκτος. Γιατί ακόμη και ανάμεσα στους εγκαθιδρυμένους κηδεμόνες των μεγάλων μαζών, κάποιοι θα βρεθούν να σκεφτούν από μόνοι τους – κάποιοι λίγοι οι οποίοι, αφαιρώντας τον ζυγό της ανωριμότητας, θα εξάπλωναν το πνεύμα μιας έλλογης εκτίμησης τόσο της δικής τους προσωπικής αξίας όσο και της αξίας της αποστολής του καθενός να σκέφτεται για τον εαυτό του. Αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ιδιαίτερα ότι, εάν ένα κοινό που πρωτύτερα τέθηκε σε αυτόν τον ζυγό από τους κηδεμόνες του παρακινηθεί καταλλήλως από ορισμένους, που είναι εντελώς ανίκανοι να διαφωτιστούν, μπορεί να αναγκάσει τους ίδιους τους κηδεμόνες να παραμείνουν κάτω από τον ζυγό – τόσο ολέθρια είναι η ενστάλαξη προκαταλήψεων, ώστε στο τέλος θα εκδικηθούν τους δημιουργούς τους ή τους απογόνους τους. Ως εκ τούτου, ένα κοινό μπορεί να διαφωτιστεί μόνο αργά. Ίσως μια επανάσταση να μπορεί να ανατρέψει τον αυταρχικό δεσποτισμό και την κερδοσκοπία

1. Η μετάφραση έγινε από: Immanuel Kant, *What Is Enlightenment?,* Translated by Mary C. Smith, http://www.columbia.edu/acis/ets/CCREAD/etscc/kant.html.

την καταπιεστική εξουσία, αλλά ποτέ δεν μπορεί πραγματικά να μεταρρυθμίσει έναν τρόπο σκέψης. Αντιθέτως, νέες προκαταλήψεις, παρόμοιες με τις παλιές τις οποίες θα αντικαταστήσουν, θα χρησιμεύσουν ως λουρί για να δέσουν τη μεγάλη αστόχαστη μάζα.

5. Τίποτα όμως δεν απαιτείται για αυτή τη φώτιση, εκτός από την *ελευθερία*· η εν λόγω ελευθερία είναι η λιγότερο επιβλαβής απ' όλες, πρόκειται δηλαδή για την ελευθερία της *δημόσιας* χρήσης της έλλογης δύναμης σε όλα τα θέματα. Όμως απ' όλες τις πλευρές ακούω: «Μη διαφωνείτε!» Ο αξιωματικός λέει: «Μη διαφωνείτε, ασκηθείτε!» Ο εφοριακός λέει: «Μη διαφωνείτε, πληρώστε!» Ο πάστορας λέει: «Μη διαφωνείτε, πιστεύετε!» (Μόνο ένας ηγεμόνας στον κόσμο λέει: «Διαφωνείτε όσο θέλετε και για ό,τι θέλετε, αλλά υπακούστε!»). Παντού υπάρχουν παραδείγματα επίμονων και διάχυτων καθολικών περιορισμών της ελευθερίας. Αλλά ποιος περιορισμός εμποδίζει τον διαφωτισμό και ποιος όχι μόνον δεν τον εμποδίζει, αλλά μάλιστα τον προάγει; Απάντηση: Η *δημόσια* χρήση της λογικής δύναμης κάποιου πρέπει πάντα να είναι ελεύθερη και από μόνη της μπορεί να επιφέρει τον διαφωτισμό της ανθρωπότητας· η *ιδιωτική χρήση* της έλλογης δύναμης μπορεί, ωστόσο, συχνά να περιορίζεται έντονα, χωρίς να παρεμποδίζει άλλως την πρόοδο του διαφωτισμού. Με τον όρο δημόσια χρήση της έλλογης δύναμης εννοώ τη χρήση που ο καθένας κάνει ως διανοούμενος προς όλο το εγγράμματο κοινό του. Καλώ ιδιωτική χρήση της έλλογης δύναμης αυτή που κάνει ένα άτομο στα πλαίσια ενός δημόσιου αξιώματος ή υπηρεσίας που του έχει ανατεθεί.

Τώρα, σε πολλές υπηρεσίες που εκτελούνται προς όφελος μιας κοινότητας, απαιτείται ένας συγκεκριμένος μηχανισμός, από τον οποίο προκύπτει ότι ορισμένα μέλη της κοινότητας πρέπει να συμπεριφέρονται με εντελώς παθητικό τρόπο, ώστε μέσω μιας τεχνητής ομοφωνίας η κυβέρνηση να μπορεί να τα κατευθύνει προς δημόσιους σκοπούς ή τουλάχιστον να τα αποτρέπει από την καταστροφή τέτοιων στόχων. Εδώ σίγουρα δεν επιτρέπεται η διαφωνία των σκεπτόμενων ατόμων, αλλά αντίθετα αυτά πρέπει να υπακούσουν ως τμήμα του δημόσιου μηχανισμού. Εντούτοις, στο μέτρο που αυτό το κομμάτι θεωρείται επίσης μέλος της συνολικής κοινότητας ή ακόμη και της παγκόσμιας κοινότητας, και ως εκ τούτου απευθύνεται προς το κοινό ως διανοούμενος, με την ορθή έννοια του όρου αυτού, σίγουρα μπορεί να διαφωνήσει υποστηρίζοντας τον συλλογισμό του χωρίς να βλάπτει τις υποθέσεις για τις οποίες είναι εν μέρει υπεύθυνος ως παθητικό μέλος. Επομένως, θα ήταν καταστροφικό εάν ένας αξιωματικός εν ώρα υπηρεσίας αμφισβητήσει την καταλληλότητα ή τη χρησιμότητα της εντολής που έλαβε από τον προϊστάμενό του διαφωνώντας μαζί του. Πρέπει να υπακούσει. Αλλά ως διανοούμενος δεν μπορεί να αναγκαστεί, με δίκαιο τρόπο, να μη σχολιάσει τα λάθη της στρατιωτικής διοίκησης ή να τα μην τα θέσει ενώπιον του κοινού για να κριθούν.

Ο πολίτης δεν μπορεί να αρνηθεί να πληρώσει τους φόρους που του επιβάλλονται. Πράγματι, η απρεπής κριτική σε τέτοιες εισφορές που πρέπει να πληρώνονται από αυτόν μπορεί να τιμωρηθεί ως σκάνδαλο (καθώς μπορεί να οδηγήσει σε εκτεταμένη ανυπακοή). Όμως, το ίδιο πρόσωπο δεν ενεργεί αντίθετα με το καθήκον του ως πολίτης, όταν, ως διανοούμενος, εκφράζει δημοσίως τις σκέψεις του σχετικά με την παρατυπία ή ακόμα και την αδικία τέτοιων φόρων. Ομοίως, ένας πάστορας είναι υποχρεωμένος να διδάσκει τους κατηχούμενους και το εκκλησίασμά του σύμφωνα με το δόγμα της εκκλησίας που υπηρετεί, επειδή είναι διορισμένος σ' αυτή τη θέση. Αλλά ως διανοούμενος έχει πλήρη ελευθερία, ακόμη και το καθήκον, να ανακοινώνει στο κοινό όλες τις προσεκτικά σταθμισμένες και καλοπροαίρετες σκέψεις του σχετικά με τις λανθασμένες πτυχές αυτού του δόγματος, καθώς και τις προτάσεις του για την καλύτερη οργάνωση των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων. Τίποτα σε αυτή την περίπτωση δεν θα αποτελούσε βάρος στη συνείδησή του. Αυτό που διδάσκει ως επακόλουθο της ιερατικής θέσης του στην εκκλησία το αντιλαμβάνεται ως κάτι που δεν έχει τη διακριτική ευχέρεια να διδάξει σύμφωνα με τη δική του κρίση. Αντίθετα, το παρουσιάζει υπό την καθοδήγηση και στο όνομα κάποιου άλλου φορέα.

Θα πει: «Η εκκλησία μας διδάσκει αυτό ή εκείνο και αυτές είναι οι αποδείξεις που χρησιμοποιεί». Με αυτόν τον τρόπο, και για χάρη του εκκλησιάσματός του, αντλεί όλες τις πρακτικές χρήσεις από διδάγματα τα οποία δεν θα προσυπέγραφε ο ίδιος με απόλυτη βεβαιότητα, αλλά των οποίων το κήρυγμα μπορεί παρ' όλα αυτά να αναλάβει, διότι δεν είναι εντελώς αδύνατο να περιέχουν την αλήθεια και, σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει τίποτα σε αυτά που να είναι αντίθετο με την ίδια τη φύση της θρησκείας. Αν πίστευε ότι θα μπορούσε να βρει κάτι τέτοιο σε αυτά, δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει τη θέση του έναντι της συνείδησής του· θα έπρεπε να παραιτηθεί. Όθεν, η χρήση της λογικής δύναμης από έναν διορισμένο διδάσκαλο για χάρη του εκκλησιάσματός του είναι απλώς ιδιωτική, διότι όσο μεγάλο και αν είναι το εκκλησίασμα, αυτή η χρήση είναι πάντοτε μόνο οικιακή· ως προς αυτό, ως ιερέας, δεν είναι ελεύθερος και αυτό επειδή ενεργεί βάσει οδηγιών από κάποιον άλλον. Αντίθετα, ο κληρικός, ως διανοούμενος που μιλά μέσα από τα γραπτά του στο κοινό, και ως εκ τούτου στον κόσμο,

απολαμβάνει σε αυτή τη *δημόσια χρήση* της λογικής δύναμής του μία απεριόριστη ελευθερία να χρησιμοποιεί τις δικές του ορθολογικές ικανότητες και να λέει τη γνώμη του. Είναι άλλωστε παράλογο οι (πνευματικοί) φύλακες ενός λαού να είναι ανώριμοι· κάτι τέτοιο θα συνιστούσε έναν παραλογισμό που με τη σειρά του θα διασφάλιζε τη διαιώνιση των παραλογισμών.

6. Όμως, μια κοινότητα παστόρων, ίσως μία εκκλησιαστική σύναξη ή ένα σεβάσμιο πρεσβυτέριο (όπως ονομάζονται στην Ολλανδία) δεν έχει το δικαίωμα να δεσμευτεί με όρκο ότι θα τηρεί ένα ορισμένο αναλλοίωτο δόγμα προκειμένου να διασφαλίσει μία σταθερή και ατελείωτη κηδεμονία πάνω σε καθένα από τα μέλη του, και μέσω αυτών, πάνω στον λαό; Υποστηρίζω ότι αυτό είναι εντελώς αδύνατο. Μια τέτοια σύμβαση, που σκοπό έχει να εμποδίσει για πάντα την περαιτέρω διαφώτιση της ανθρώπινης φυλής, είναι απολύτως άκυρη, έστω και αν επικυρωνόταν από την ανώτατη εξουσία, από τα κοινοβούλια και από τις πιο επίσημες ειρηνευτικές συμφωνίες. Μια γενιά δεν μπορεί να αυτοδεσμευτεί, και επομένως να συνωμοτήσει, τοποθετώντας την επόμενη σε μια κατάσταση, όπου θα ήταν αδύνατο για τους επιγόνους της να διευρύνουν τη γνώση τους (ιδιαίτερα όταν είναι τόσο πολύ σημαντικό), να απαλλαγούν από λάθη και γενικά να αυξήσουν τη φώτισή τους. Αυτό θα αποτελούσε ένα έγκλημα κατά της ανθρώπινης φύσης, της οποίας ο βασικός προορισμός έγκειται ακριβώς σε μια τέτοια πρόοδο· οι επόμενες γενιές δικαιολογούνται απόλυτα να απορρίπτουν τις συμφωνίες αυτές ως μη εξουσιοδοτημένες και εγκληματικές. Το κριτήριο για όλα όσα μπορεί να συμφωνηθούν ως νόμος από έναν λαό βρίσκεται σε αυτό το ερώτημα: Μπορεί ένας λαός να θεσπίσει έναν τέτοιο νόμο για τον εαυτό του;

Τώρα, αυτό θα ήταν δυνατόν μόνο αν υπήρχε η προσδοκία της επικράτησης μίας καλύτερης κατάστασης πραγμάτων σε σύντομο χρονικό διάστημα· να εισάγουμε μια προσωρινή διαταγή, δίνοντας παράλληλα σε όλους τους πολίτες, ιδιαίτερα στους κληρικούς, ως διανοούμενους, την ελευθερία να σχολιάζουν δημοσίως, δηλαδή γραπτώς, τις ελλείψεις του παρόντος θεσμικού οργάνου. Η προσωρινή διαταγή θα μπορούσε να διαρκέσει έως ότου η κατανόηση της φύσης αυτών των ζητημάτων διαδοθεί σε μεγάλο βαθμό και γίνει προφανές ότι οι συνδυασμένες (έως και ομόφωνες) φωνές του λαού προτείνουν στο στέμμα να λάβει υπό την προστασία του εκείνα τα εκκλησιάσματα τα οποία, σύμφωνα με την αντίληψη που απέκτησαν πρόσφατα, οργανώθηκαν σύμφωνα με τροποποιημένους θρησκευτικούς θεσμούς, χωρίς όμως να εμποδίζουν όσους επιθυμούν να παραμείνουν τα πράγματα όπως είχαν πριν.

Εντούτοις, είναι απολύτως απαγορευμένο να συνενώνονται σε μια θρησκευτική οργάνωση που κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει δημοσίως καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, διότι έτσι θα απαρνηθεί, θα καταστήσει άχρηστη και επιζήμια για τις επόμενες γενιές το χρονικό διάστημα μίας γενιάς στην πορεία του ανθρώπου για καλυτέρευση. Ένας άνθρωπος μπορεί να αναβάλλει τη φώτιση ως προς το τι πρέπει να γνωρίζει, αλλά μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα και μόνο για τον εαυτό του· αλλά το να αποκηρύξει τόσο για τον ίδιο, ή, ακόμη περισσότερο, για τις επόμενες γενιές τη γνώση, σημαίνει ότι παραβιάζει και καταπατά τα θεία δικαιώματα του ανθρώπου.

Και αυτό που ένας λαός δεν μπορεί να ορίσει για τον εαυτό του, ακόμη λιγότερο θα μπορούσε να του επιβληθεί από έναν μονάρχη, επειδή η νομοθετική του εξουσία βασίζεται στην ενοποίηση της συλλογικής θέλησης του λαού στη δική του βούληση. Αν μοναδικό μέλημά του είναι πώς κάθε γνήσια ή υποτιθέμενη βελτίωση είναι σύμφωνη με την πολιτική τάξη, μπορεί να επιτρέψει στους υπηκόους του να κάνουν ό,τι κρίνουν απαραίτητο για την πνευματική τους ευημερία, η οποία δεν είναι υπόθεσή του. Ωστόσο, πρέπει να εμποδίζει οποιονδήποτε θέλει να παρέμβει βίαια στις υποθέσεις ενός άλλου υπηκόου και στις προσπάθειές του να καθορίζει και να προωθεί ο ίδιος την ευημερία του. Έτσι, πλήττεται η ίδια η μεγαλειότητά του όταν παρεμβαίνει σε αυτά τα θέματα, αφού τα συγγράμματα στα οποία οι συγγραφείς προσπαθούν να αποσαφηνίσουν τις ιδέες τους προσθέτουν αξία στην αντίληψή του περί διακυβέρνησης. Αυτό ισχύει είτε όταν ενεργεί από τη δική του ανώτερη διορατικότητα –οπότε εκτίθεται στη μομφή «Caesar non eat supra grammaticos»–[2] καθώς και, μάλιστα ακόμη περισσότερο, όταν λεηλατεί την ανώτατη εξουσία του υποστηρίζοντας τον πνευματικό δεσποτισμό ορισμένων τυράννων εντός του κράτους εις βάρος των υπηκόων του.

7. Αν τώρα τεθεί το ερώτημα: «Ζούμε σήμερα σε μια διαφωτισμένη εποχή;» η απάντηση είναι: «όχι, αλλά ζούμε σε μια εποχή διαφωτισμού». Έτσι όπως έχει η κατάσταση σήμερα, μένουν πολλά να γίνουν ώστε η ανθρωπότητα ως σύνολο να είναι σε θέση, ή ακόμα να βρεθεί σε θέση, χωρίς εξωτερική καθοδήγηση, να χρησιμοποιήσει το δικό της νου σε θρησκευτικά ζητήματα. Αλλά έχουμε σαφείς ενδείξεις ότι πλέον ο δρόμος ανοίγει για να προχωρήσουν οι άνθρωποι ελεύθερα προς αυτή την κατεύθυνση και ότι τα εμπόδια στη γενική φώτιση –στην

2. ΣτΕ: Ο Καίσαρας δεν είναι πάνω από τους γραμματικούς.

απελευθέρωσή τους από την αυτοεπιβληθείσα ανωριμότητά τους– βαθμιαία μειώνονται. Από την άποψη αυτή, η δική μας είναι πράγματι η εποχή του διαφωτισμού, ο αιώνας του Φρειδερίκου.

8. Ένας ηγεμόνας που δεν θεωρεί ανάξιο για τον εαυτό του να αναφέρει ότι θεωρεί καθήκον του να μην υπαγορεύσει κάτι, αλλά να επιτρέψει στους ανθρώπους πλήρη ελευθερία στα θρησκευτικά θέματα –παραιτούμενος έτσι από τον αλαζονικό τίτλο της *ανεκτικότητας*– είναι ο ίδιος πεφωτισμένος και αξίζει να επαινείται από τους σύγχρονούς του και τους μεταγενέστερους, κατ' αρχάς, όσον αφορά την κυβέρνηση, απελευθερώνοντας την ανθρωπότητα από την ανωριμότητα και αφήνοντας τον καθένα ελεύθερο να χρησιμοποιήσει τη λογική του δύναμη σε όλα τα θέματα συνείδησης. Κάτω από τη δική του εξουσία, οι σεβαστοί πάστορες, στον ρόλο τους ως διανοούμενοι και χωρίς την επιφύλαξη των επίσημων καθηκόντων τους, μπορούν ελεύθερα και ανοιχτά να εκθέσουν, για να ελεγχθούν από το κοινό, τις κρίσεις και τις απόψεις τους, ακόμη και όταν αυτές διαφέρουν περιστασιακά από το αποδεκτό δόγμα. Επίσης, παρέχεται ακόμη μεγαλύτερη ελευθερία σε όσους δεν περιορίζονται από την κατοχή μιας επίσημης θέσης. Αυτό το πνεύμα ελευθερίας διευρύνεται ακόμη και όταν πρέπει να αγωνιστεί ενάντια στα εξωτερικά εμπόδια των κυβερνήσεων που παρερμηνεύουν τη δική τους λειτουργία. Τέτοιες κυβερνήσεις φωτίζονται από το παράδειγμα της ύπαρξης της ελευθερίας, η οποία δεν χρειάζεται να προκαλέσει την ελάχιστη ανησυχία σχετικά με τη δημόσια τάξη και την αρμονία της κοινοπολιτείας. Αρκεί οι κυβερνήσεις να αποφεύγουν να εφεύρουν τρόπους για να διατηρήσουν τους ανθρώπους στη βαρβαρότητα και εκείνοι σταδιακά θα εξέλθουν από αυτή.

9. Έχω επικεντρωθεί στα θρησκευτικά ζητήματα διατυπώνοντας το κύριο επιχείρημά μου σχετικά με τον διαφωτισμό, δηλαδή, την έξοδο του ανθρώπου από την αυτοεπιβαλλόμενη ανωριμότητα, πρώτον επειδή οι ηγέτες μας δεν ενδιαφέρονται να αναλάβουν τον ρόλο των κηδεμόνων των υπηκόων τους σε σχέση με τις τέχνες και τις επιστήμες, και δεύτερον επειδή η εν λόγω μορφή ανωριμότητας είναι η πιο ολέθρια και ντροπιαστική απ' όλες. Αλλά ο τρόπος σκέψης ενός αρχηγού κράτους που ευνοεί τον θρησκευτικό διαφωτισμό πηγαίνει ακόμα παραπέρα, γιατί συνειδητοποιεί ότι δεν υπάρχει κίνδυνος για τη *νομοθεσία* του αν επιτρέψει στους υπηκόους του να χρησιμοποιούν δημοσίως τη λογική δύναμη και να εκθέτουν ενώπιον του κόσμου τις σκέψεις τους για μία καλύτερη συγκρότησή της ακόμη και αν πρόκειται για ευθεία κριτική της ισχύουσας νομοθεσίας. Έχουμε μπροστά μας ένα λαμπρό παράδειγμα αναφορικά με το οποίο κανένας μονάρχης δεν ξεπερνά αυτόν τον οποίον τιμούμε εμείς.

10. Αλλά μόνο ένας κυβερνήτης ο οποίος είναι ο ίδιος διαφωτισμένος και δεν σκιάζεται, έχοντας συγχρόνως έναν ιδιαίτερα πειθαρχημένο, πολυάριθμο στρατό για να εγγυηθεί τη δημόσια ειρήνη, μπορεί να πει αυτό που καμία ρεπουμπλικανική διακυβέρνηση δεν τολμά να πει, δηλαδή: «Διαφωνείτε όσο θέλετε και για ό,τι θέλετε, αλλά υπακούτε!» Εδώ, όπως και αλλού, όταν τα πράγματα εξετάζονται σε ευρεία προοπτική, αποκαλύπτεται ένα παράξενο, απροσδόκητο πρότυπο για τις ανθρώπινες υποθέσεις, στο οποίο σχεδόν όλα είναι παράδοξα. Ένας μεγαλύτερος βαθμός αστικής ελευθερίας φαίνεται πιο επωφελής για την *πνευματική* ελευθερία ενός λαού· όμως το πρώτο θέτει αδιόρατα όρια για το δεύτερο· αντίθετα, ένας μικρότερος βαθμός αστικής ελευθερίας παρέχει αρκετό περιθώριο για όλους να επεκτείνουν πλήρως τις ικανότητές τους. Έτσι, όταν η φύση αφαιρεί το σκληρό κέλυφος από το φύτρο για το οποίο ενδιαφέρεται περισσότερο, δηλαδή την τάση και την κλίση για ελεύθερη *σκέψη*, το φύτρο επιδρά σταδιακά στη νοοτροπία ενός λαού (μέσω της οποίας γίνεται όλο και περισσότερο ικανός να πράττει *ελεύθερα*) και εν τέλει επηρεάζει ακόμη και αυτές τις αρχές της *κυβέρνησης*, η οποία διαπιστώνει ότι μπορεί να ωφεληθεί μεταχειριζόμενη τους ανθρώπους, οι οποίοι *είναι πλέον κάτι περισσότερο από μηχανές*, σύμφωνα με την αξιοπρέπειά τους.

Immanuel Kant, Konigsberg, Πρωσία, 30 Σεπτεμβρίου 1784